

DESPRE EVOLUȚIA CONCEPTELOR DE CONSERVARE ȘI RESTAURARE A MONUMENTELOR ISTORICE

IOAN OPRIS

Pînă ajunge să se constituie într-o știință orice domeniu al activității umane trece prin o serie de trepte ale cunoașterii și afirmării acesteia.

Este și cazul științei conservării și restaurării patrimoniului cultural, inclusiv din România, care s-a dezvoltat progresiv, în strînsă legătură cu mersul istoriei noastre, cu ideile și practica din celelalte țări europene. Despre afirmarea tot mai pregnantă a tendinței de a fi reunite aceste idei și activități practice într-o știință, putem face remarcă impunerii ei, tot mai vizibil, la noi, după istoricul act al unirii din 1859. Despre acest drum, după 1859, vom încerca să vorbim mai ales pe linia monumentelor istorice de la noi, în cele ce urmează.

Concepția privitoare la necesitatea de conservare a bunurilor culturale își trage sorgintea din atitudinea față de acestea, din respectul și eficiența pe care ele le-au probat în vasta gamă de argumente ale afirmării personalității umane. Pe măsură ce societatea a evoluat, mai ales după nașterea ideii naționale, a impunerii și susținerii noțiunilor popor—națiune, în scop politic, Europa, prin oamenii de cultură și artă, dovedește o preocupare constantă față de soarta moștenirii și a creației cultural-artistice. Treptat, această preocupare capătă forme de interes și de manifestare prin unele instituții și organisme — învățămînt, muzee, asociații ș.a. —, cu alte cuvinte se formează o teorie și o practică adecvate. La toate aceste achiziții de ordin practic vor concura benefic momentele politice revoluționare ce-au deschis „ochii” oamenilor asupra valorii și complexei semnificații conținute de componentele mobile sau imobile ale patrimoniului cultural. Odată cu aspectul de conștientizare a problemei apar și forme de suprastructură adecvate, de genul comisiilor, asociațiilor și comitetelor pentru monumentele istorice, pentru muzee, în primul rînd cele naționale, care treptat vor definitiva concepte și o strategie a protecției. Prin atitudinea manifestată în opere literare, plastice, sau din domeniul științei, enciclopedistii și romanticii au contribuit esențial la definitivarea științei conservării.

În cadrul tuturor acestor procese, de lungă durată și evident de o mare complexitate, variind de la caz la caz, evoluează și țara noastră.

Se poate, însă, afirma că ceea ce caracterizează gîndirea și practica românească nu este procedeul mimetismului cultural ci o mare receptivitate față de ce este avansat în epocă, soluțiile însă adecvîndu-se specificului național.

Ne limităm la evoluția conceptelor, urmărind trecerea lor în revistă într-o anumită ordine cronologică. Cu unele excepții, care țin însă de exprimarea unei judecăți critice asupra

modalităților de păstrare sau a atitudinilor pasive din partea autorităților, obștei sau individului, de regulă afirmarea conștientă, deliberată, de concepte, se remarcă la noi, cum am mai spus, după 1860. Dealtfel acest lucru este normal, instituțiile moderne și jurisdicția românească, și odată cu ele și cele pentru protecția patrimoniului cultural, se vor stabili începînd cu vremea domniei lui Al. I. Cuza.

În etapa 1860—1880 se observă un curent de sistematizare și clarificare conceptuală în ceea ce privește ocrotirea monumentelor istorice. Și iată ce se afirma despre acestea — mai ales în cazul unora cu virtuți superioare —: referitor la lucrările de la Trei Ierarhi, se cerea o restaurare „mai în întregul ei” și „să nu se schimbe întru nimic caracterul concepțiunei, stilul arhitecturii și acea fineță rară de ornamentări și de sculpturi, care trebuiesc neapărat păstrate și reproduse”¹. Cei ce susțin asemenea idei cer „să se conserve în aceste monumente acel gen [oriental] pentru ca generațiunile viitoare să poată lua cunoștință de stilul în care se lucra la noi la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea”². Tot ei, accentuînd: „chiar epocile de decadență au partea lor de utilitate pentru studii”³. Dezbătînd cazul Cetății Neamțului, acești pionieri [ai teoriei conservării] insistă asupra nevoii de „căutări minuțioase generale”⁴, punînd astfel în teorie rolul cercetării arheologice la obiectivele medievale. Pe aceeași linie se remarcă ideile lui Gr. Tocilescu, care afirmă susținut că „cercetările arheologice sunt partea ce ne preocupă cu deosebire în restaurare și tot ce are vreo legătură cu monumentele țării ne este trebuincios pentru restaurare...”⁵.

Știînd ce rol au practicienii, întîlnim în lucrări de sinteză, cu referință directă la starea monumentelor, asemenea cerințe formulate la adresa arhitecților: „să dea garanții morale mai asigurătoare, că le vor păstra întru toată penă și în dimensiuni, penă și în desene și sculpturi”⁶.

Note critice transpar adesea în scrierile primilor exegeți ai teoriei: astfel N. Gabrielescu constată, la 1889, că „Reparațiunile nesocotite au făcut mai mult rău monumentelor decît vremurile grele”⁷. El nu pregetă să afirme: „într-o clădire isto-

¹ Monumente naționale, Mănăstiri și biserici ortodoxe, Raporturi, de la comisiunile întocmite pentru cercetarea lor. București, 1881—1882 (II), p. 34—35.

² Ibidem, p. 24.

³ Ibidem, p. 25.

⁴ Ibidem, p. 75.

⁵ „Restaurarea monumentelor istorice”, 1865—1890, Acte și rapoarte oficiale, București, 1890, p. 87.

⁶ Ibidem, p. 18—19.

⁷ N. Gabrielescu, *Privire generală asupra monumentelor naționale și mijloace de a împiedica distrugerea lor*, Iași, 1889, p. 19.

În pridvorul de la Hurezi: N. Ghica-Budești, I. Kalinderu, Er. Pangrati, D. Gh. Boroianu, Smaranda Gheorghiu. Album L. D. Boroianu, Biblioteca Academiei R.S.R.

rică nu admirăm numai formele materiale, ci admirăm poate mai mult amintirea vreunui om ilustru, a unei epoci strălucite sau valoarea sa pentru istoria artei [s.a.] pe care nici-o imitație nu o poate da, era pentru ce trebuie să fim la monumentele vechi și să studiem valoarea lor artistică și istorică⁸. Aprecierea pe care o face acest specialist are și azi valabilitate. La el citim: „monumentele noastre cîte mai sunt, deși lăsate în părăsire de multă vreme, luptă în importanță cu ale vecinilor noștri și întrec în frumusețe pe ale multor popoare din Europa [...] să se facă dar desigur, să se descrie fiecare monument în parte ca să rămăe cel puțin o închipuire scrisă, neștearsă pentru istoricii viitori⁹. Se cade să amplificăm cele de mai sus cu reflecțiile arh. G. Sterian, care notează la 1890: „Cînd se dărîmă o clădire, se distruge opera unui om, pentru a o înlocui cu opera altuia. A se dărîma o clădire, este a stînge o viață, a nimici un suflet, împreună cu corpul care-l conține [...]. Dacă e o mare nenorocire de a falsifica autenticitatea unui monument, este o adevărată crimă de a-l distruge, pentru a-l reproduce în chip mincinos¹⁰.

Mergînd pe firul istoriei remarcăm că nu sînt prea mari distanțele care au despărțit de pildă pozițiile unui D. Kogălniceanu care afirmă: „A restaura va să zică a reîntemeia ce a fost¹¹ [s.a.] și ale lui N. Gabrielescu, în a cărui operă citată înțelegem judecări ca: „trebuie lucrări de conservare bine dirijate [...] dezinteresarea pentru dinsele ar fi o crimă căci s-ar rupe firul care ne leagă cu trecutul și națiunile n-au viitor fără dragostea trecutului și fără cunoașterea împrejurărilor care leagă existența lor¹². Judecățile arhitectului, uneori prea categorice, dau asemenea aprecieri: „Monumentul aparține unei epoci pe care o reprezintă, schimbîndu-l se produce încurcătură în istoria artei, se falsifică adevărul [...]. E ridicol a vedea pe cineva neputînd face lucrări noi frumoase, voește a le înfrumuseța pe cele vechi. Cea dintîi preocupare cînd ne atingem de un monument trebuie să fie adevărul și sinceritatea¹³.

Față de tendințele care făceau ca-n România sfîrșitul de veac XIX să se manifeste spiritul critic, izvorîte din atitudinile firești față de soarta monumentelor noastre dar și față de activitatea arhitectului francez Lecomte du Nouÿ, și care au cristalizat o teorie proprie și condiții pentru nașterea Comi-

siei Monumentelor Istorice, nu sînt deloc surprinzătoare pasajele citate.

Stabilind ca linie a restaurării principiile „violetduchismului“, arhitecții și istoricii români din preajma sfîrșitului de veac trecut și le însușesc, completîndu-le și adaptîndu-le la realitățile românești. Mai mult, chiar îl scuză pentru o serie de elemente depășite, pentru că, zic aceștia, pe timpul creatorului școlii unității de stil „știința arheologică a monumentelor era mai mult artistică pe cînd acum, arta restaurărilor [...] a devenit mai științifică¹⁴. De aceea completările sînt cu atît mai valoroase cu cît ele reprezintă o concepție proprie, națională, depășind fazele unei simple luări de poziție. Promotorul lor, G. Sterian expune riguros și clar că „a restaura un monument degradat, este a păstra din acest monument tot ce se poate păstra, fără a ne atinge de părți: este a le restabili întocmai cum ar fi trebuit să fie după terminarea sa completă¹⁵. El ține să adauge că „restaurarea nu e permisă decît în cazul cînd avem documente sigure¹⁶, și apoi că „restaurările nu se fac decît cu scop curat științific și pentru respectul lucrărilor trecutului¹⁷. Cît privește completările, teoria avansată este revelatoare, pentru că ea obligă „de a se lăsa aparent părțile noi ca să se poată deosebi cu înlesnire de părțile vechi ale clădirii¹⁸. Dacă tocmai restaurările în spiritul școlii stilistice, realizate la noi de unul din elevii inițiatorului acesteia, conduc la asemenea precizări conceptuale, la chiar o violență a atitudinilor, apoi nu este mai puțin adevărat că, în acest climat, se forjează temeinic teoria conservării.

„Comitetul de rezistență pentru apărarea de la distrugere a monumentelor istorice“, cum se intitula organismul ce a inițiat criticile și apoi le-a dezlănțuit, îi publică lui G. Sterian ceea ce va fi ulterior o lucrare independentă (inclusiv în limba franceză, ediția Iași, 1890): *Restaurarea monumentelor istorice în străinătate și în România*. În aceasta citim: „Restaurare, este, în teorie, o reparație științifică, arheologică și artistică, făcută în scop de a aduce un monument în starea sa de la început, pe temeiul documentelor sigure [...] în practică restaurarea este luată într-un sens și mai restrîns, adică numai reparațiuni parțiale, scrupuloase, arheologice, științifice și artistice făcute cu scop de a consolida și a conserva tot ce a mai rămas

⁸ Ibidem, p. 4.

⁹ Ibidem, p. 5.

¹⁰ G. Sterian, *Despre restaurarea monumentelor istorice la noi și în străinătate*, 1889, p. 58.

¹¹ „Restaurarea monumentelor istorice“, 1865—1890, Acte și rapoarte oficiale, București, 1890, p. 242.

¹² N. Gabrielescu, *op. cit.*, p. 30.

¹³ Ibidem, p. 24.

¹⁴ Comitetul de rezistență pentru apărarea de la distrugere a monumentelor istorice. *Protest și document a servi spre știință și lămurire, înainte de a se vota creditul de 2 1/2 milioane pentru restaurare*, București, 1890, p. 10. Mai pe larg la G. Sterian, *Despre restaurarea monumentelor istorice în străinătate și în România*, Iași, p. 30—31.

¹⁵ G. Sterian, *op. cit.*, p. 10.

¹⁶ Ibidem, p. 10.

¹⁷ Ibidem, p. 11.

¹⁸ Ibidem, p. 12.

dintr-un vechiu monument¹⁹. Preocupați de documentația obligatorie și respect față de informația diversă de care dispune restauratorul, teoreticienii epocii nu se sfiesc să afirme că: „În principiu totdeauna se poate restaura un monument; dar punctul delicat este să i se păstreze neatinsă partea cea mai mare posibilă din construcția primitivă”; în privința reconstituirilor „trebuie să punem la locul lor și în ordinea primitivă vechile materiale, ori care ar fi ele: cărămizi ordinare sau pietre sculptate”, înlocuind tot ce este deteriorat și „avînd grija de a se lăsa aparente părțile noi ca să se poată deosebi cu înlesnire de părțile vechi ale clădirii²⁰”. Cîne lecturează volumul-manual „Restaurarea monumentelor istorice 1865—1890”, etalon și sumum ale practicii și teoriei vremii, dar consecutiv o lucrare de o însemnătate documentară covîrșitoare, înțelege cu cită greutate și ce forțe au antrenat restaurările de monumente din deceniile 8—9 ale veacului al XIX-lea. Istorici, arhitecți, sculptori și pictori, arheologi, oameni de cultură și conducători politici, se frămîntă în beneficiul aceleiași idei: să se respecte trecutul și respectiv istoria în opera de restaurare, dar totodată aceasta să fie științifică. Cristian Tell, alături de Al. Orăscu, K. Storck și Vasile Boerescu, N. Crețulescu, Al. Odobescu, I. Berindei, Dimitrie Bolintineanu, Th. Aman, T. Maiorescu, I. Slavici ș.a. discută, dezbate, hotărăse pe marginea „oamenilor competenți”, a stilului, a fondurilor, a

Cuhnia de la Plumbuita — București. Fototeca Muzeului de artă al R.S.R., (Fond C.M.I.)

multor altor elemente care au focalizat atenția pe un monument-pilot: *Catedrala de la Curtea de Argeș*. Se poate afirma că tot ce s-a cîștigat ulterior în știința conservării are unul din izvoare aici.

Nu scapă nimic, dovadă: „mai înainte ca lucrările de restaurare să înceapă, ar trebui luate încă și alte măsuri pentru preservarea picturilor interioare, care fără de a avea o mare valoare artistică, nu sunt însă mai puțin interesante din punct de vedere arheologic, fiind mai singurele specimene de artă picturală bizantină din al XVI-lea secol în țară la noi²¹”.

¹⁹ Comitetul de rezistență pentru apărarea de la distrugere a monumentelor istorice. Seria a II-a, *Nou protest*, București, 1890, p. 7.

²⁰ G. Sterian, *op. cit.*, p. 32—33.

²¹ *Restaurarea monumentelor istorice 1865—1890*, p. 19.

Acum și la acest monument se face „un proiect complet de restaurare”, cu care prilej din nou se emit definiții: „De cîte ori este vorba de a restaura un monument artistic din vechime, nesce de sineși cestiunea dacă restaurarea trebuie să fie o simplă reparare, adică o reînființare solidă a părților cari se află slăbite ori vătămate într-însul, la momentul restaurării (ș.a.); sau dacă ea călă a fi o restituire a monumentului, adică o expurgare a lui de toate elementele bastarde (ș.a.) care s-au alipit după vremi la dînsul și o reînviere a adevăratului monument primitiv, constituind oarecum o nouă și deplină eflorescență a stilului ce caracterizează edificiul, mărginită însă numai la acel monument²²”. Că epoca este a unității de stil ne-o spun clar emitenții ideilor de mai sus, care afirmă: „Datoria restauratorului modern este să caute, atît prin cercetări istorice îndreptate special asupra monumentului, cît și prin un studiu mai general al stilului de care el mai mult sau mai puțin depinde, a reda monumentului, întrucît va sta prin puțință, un aspect cît se va putea mai identic sau cel puțin mai asemuit cu înfățișarea sa primordială²³”.

Reînnoind lectura volumului amintit, cu trecerea în revistă a 25 de ani de activitate, de dezbateri, rămîi impresionat de actualitatea multor judecări, propuneri și sugestii, definiții. De pildă, toate elementele ornamentale, mai ales sculpturile, trebuie făcute, zic referenții „astfel încît ochiul cel mai scrulător să nu poată afla, pe pereții edificiului de la 1520, urma reparațiilor²⁴”, fără „cea mai mică inovațiune, fiindcă aceasta alterează caracterul primitiv al operei și aduce anomalii în mersul regulat al istoriei artei²⁵”. Ei cer ca pînă și materialul să urmeze legi precise, mai ales piatra „înainte de a fi pusă în lucru, să stea expusă cel puțin un an la variațiunile temperaturii²⁶”, căci „arta restaurațiilor arhitectonice în urma mai multor lucrări de asemenea natură, executate cu un prodigios succes, în timpii noștri, de către arhitecți renumiți și-a creat procedări ale ei proprii, cari fac dintr'însa o adevărată specialitate²⁷”.

Avînd în obiectiv aproape 50 de ani de practică, în timpul căreia s-au efectuat multiple lucrări de conservare-restaurare, generația care fundamentează teoria o făcea luînd atitudinea critică împotriva „arhitectonilor nemți”, a lui Schlater, Noüy, ș.a. De pildă, Ghenadie al Rîmnicului, scria și el, cu note critice, în 1890, la adresa lucrărilor de la paraclisul și Palatul episcopal de la Rm. Vilcea, că urmarea să nu se producă cumva „în rezultat, în loc de o restaurare fidelă, o creațiune nouă care nu seamănă cu ceea ce a fost, dar nici nu înfățișează libertatea geniului cultural al activității²⁸”.

Toate ideile, conturate doar în cele de mai sus, au condus și la inițiative de ordinul jurisdicției. Astfel, din 1859 și apoi în 1874 s-au încercat reglementări ale situației, întîi printr-un Regulament, apoi printr-un proiect de lege pentru conservarea și restaurarea monumentelor. În Senat, în 1890, C. Exarcu exprima cu tărie: „Să conservăm și noi micile manifestațiuni ale culturii noastre artistice din trecut și care ne dovedesc că nu sîntem născuți de ieri, și că sîntem datori a continua tradiția și argumenta patrimoniul ce ne-au lăsat strămoșii noștri [...] N-am trebuință să vă spun că noi am distrus și continuăm a distruge cu o crudă barbarie, sau să profanăm prin restaurări nesocotite trecutul nostru istoric, religios și artistic²⁹”.

Amplificînd și concretizînd substanțiala teză lansată de Mihail Kogălniceanu, că: „Un popor lipsit de trecut nu poate avea viitor”, istoricii și oamenii de cultură, în primul rînd, Gr. Tocilescu și V. A. Urechia, pun pe hîrtie, inspirați din legislațiile franceză, germană și italiană, un proiect de lege, care ajunge, în 1892, *Legea conservării și restaurării monumentelor publice*; i se adaugă în anul următor *Regulamentul de*

²² Ibidem, partea a II-a, p. 23.

²³ Ibidem, p. 23—24.

²⁴ Ibidem, p. 26.

²⁵ Ibidem, p. 79.

²⁶ Ibidem, p. 29.

²⁷ Ibidem, p. 26.

²⁸ *Vizite canonice însoțite de note istorico-arheologice. Anii 1890—1891*, București, 1892, p. 1.

²⁹ Cf. Gh. Curinschi, *Restaurarea monumentelor istorice*, Editura tehnică, 1968, p. 135.

Biserica din Călinești. Fototeca Muzeului de artă al R.S.R. (Fond C.M.I.)

aplicațiune al acestei legi. Momentul este propice, cel mai bun ministru al instrucțiunii publice din cîți a avut România — o spune N. Iorga, respectiv Spiru Haret, este cel care și-o însușește și o susține, tot așa cum susținea cultul trecutului ca pe o virtute cardinală. Așa apărea prima, și cea mai completă de pînă atunci, lege specializată în asigurarea bazei materiale și organizatorice privind ocrotirea patrimoniului cultural național. Căci, ca și celelalte legi ce-i vor urma (în 1913, 1919, 1932, 1940) ea încearcă să răspundă tuturor aspectelor legate de bunurile culturale. Astfel: definea bunurile mobile, institua Comisia Monumentelor Istorice, obliga la sistemul de raport anual, la evidență (prin inventariere), numea pe cei responsabili, ordona cercetarea și valorificarea.

Între problemele impuse de lege ar trebui subliniate următoarele: sînt interzise „orice fel de lucrări sau inovațiuni prin cari s-ar atinge stilul și formele vechi ale monumentului” (art. 3 din Regulament), subliniind că între atribuțiile Comisiunii sînt și cele de „A examina și a aproba planurile de restaurare și cele de reparațiuni mai radicale, care ar afecta, în ori și ce, stilul sau ornamentarea monumentului” (art. 11). Mai mult, proprietarul unui monument era obligat de a suporta restaurarea sau, în caz contrar, de a-i fi expropriat bunul; inclusiv „pentru porțiunea de pămînt din giurul monumentului, atît cît se va părea necesară pentru atingerea scopului științific urmărit” și pentru cea „trebuincioasă comunicațiunei cu trăsura la monument”³⁰. Lăsăm la o parte deliberat alte multe aspecte pozitive — definiția obiectului mobil „de interes arheologic, istoric sau artistic”, care cuprinde bunuri din preistorie și pînă la manuscrise; cea a monumentului ca atare; inventarierea cu „formularul de cestiuni pentru constatarea și înscrierea monumentelor

³⁰ Vezi Regulamentul de aplicațiune al Legii pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice, în special p. 5—8.

publice” ce dădea termen înscrierii în evidență la 20 noiembrie 1893; crearea „archivului arheologic”, adică „a unei colecțiuni de planuri, deseme, fotografii, publicațiuni și alte opere relative la monumente” sau a unor albume și monografii; a forțelor locale pe care se sconta — primar, paroh, învățători, școli, arhitecți, organe județene ș.a. — toate meritînd o privire mai îndeaproape, pentru că practic ridică legislația românească la nivelul celorlalte sisteme juridice specializate din Europa. Împreună cu *Legea pentru descoperirea monumentelor și obiectelor antice* și cu *Regulamentul ei de aplicațiune* (București, 1893), *Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice* pune temelia științifică și juridică, adăugînd o bază materială și soluții organizatorice activității de ocrotire a patrimoniului cultural național.

Cerințele învățaților patrioți ai neamului se îndeplineseră, iar timpul va da perfectă dreptate celor ce militaseră, pentru o rezolvare unitară, generală. Și de acum încolo se vor mai ridica numeroase obstacole și greutăți, dar treptat ele vor fi depășite, depășite fiind și nenorocirile pe care le va aduce prima conflagrație mondială, apoi procesul crizei economice ce o va urma.

În acest interval vor fi operate unele modificări la prima dintre legi, perfecționări funcționale și juridice, ajungîndu-se la a crea o mare autoritate Comisiunii, depășindu-se caracterul ei de avizor în materie de lucrări de conservare-restaurare. În 1913, prin noua lege, se va perfecționa relația dintre cercetarea și restaurarea monumentului, insistîndu-se pe cercetarea arheologică, căci „arheologia este mîna dreaptă pentru studierea monumentelor istorice”, dar în același timp se subliniază că „valoarea lucrărilor și deci viitorul Comisiunii sînt încredințate domnilor arhitecți”³¹. Legea din 1919 perfecționează prevederile legate de protecție, conservare și restaurare: introduce zona de protecție (art. 3, al. 5, punctul 7); exproprierea în caz de interes major (art. 3); activitatea metodică colectivă și aplicarea unitară a metodelor; conduce la dezvoltarea muzeelor regionale.

Să vedem deci, în acest nou context organizatoric și juridic — dealtfel de asemenea frămîntări nu sînt străine nici sistemele de ocrotire din Franța, Italia, Anglia ș. a. —, cum se pun teoretic conceptele în discuție. În fruntea teoreticienilor îi vom găsi pe arhitecți, dînd dreptate celor afirmate, la susținerea legii, din 1913, de ministrul C. Dissescu, care sublinia că, „valoarea lucrărilor Comisiei Monumentelor Istorice are la bază activitatea arhitecților”.

Arhitectul Șt. Radu scrie: „Nu avem dreptul să distrugem trecutul nostru istoric oricît de pătat ar fi el, căci așa cum vor fi învățăm multe, ce altfel nu am avea de unde ști. Monumentul fie el sau nu pe placul unora din noi, el trebuie să rămînă așa cum a fost zămislit de strămoșii noștri, rămași în viață, chiar dacă ei sînt inferiori nouă. Trebuie dar să îngrijim monumentele istorice după cum ne îngrijim de bătrînii noștri, să nu le lăsăm pradă vremurilor și răufăcătorilor, căci avem datorii morale pentru aceasta”³². Autorul nu scapă ocazia de a declara că „monumentele istorice ne folosesc mai mult nerestaurate decît rău restaurate”³³. De la asemenea poziții nete și o definiție scurtă: „Aducerea unui monument istoric prin reconstituirea unora din părțile sale deteriorate la starea sa primitivă se numește restaurare”³⁴; apoi o alta: „Conservarea unui monument istoric consistă în apărarea lui contra vremurilor ori a oamenilor”³⁵. Și, pentru a vedea complet cele trei noțiuni cu care operează autorul, iată și ultima dintre definiții: „Înainte însă de a restaura un monument el trebuie să fie conservat, căci astfel lipsindu-ne prea multe detalii, așa el nu va mai putea fi restaurat ci de data aceasta intervine o altă operație, mult mai grea, ce se numește reconstituire, care ori cît de abilă ar fi condusă ea nu poate să corespundă cu momentul inițial”³⁶.

Șt. Radu dovedește, mai mult ca alții, o gîndire prospec-

³¹ În „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” (în continuare BCMI) 1913, V, p. 93.

³² Șt. Radu, *Monumentele, locuința și credința*, București, 1922, p. 233.

³³ Ibidem, p. 46.

³⁴ Ibidem, p. 47.

³⁵ Ibidem, p. 43.

³⁶ Ibidem, p. 43.

tivă, pentru că regăsim la el două din ideile care multora din cei cărora le sint depărtate problemele monumentelor istorice le scapă; astfel, el afirmă că „monumentele nu se pot restaura de la o zi la alta” și o alta: „Cînd zicem monumente naționale trebuie să înțelegem tot felul de monumente ce avem, atît de cele vechi cît și de cele noi”³⁷. Între cei mai apreciați restauratori s-a înseris și arh. Grigore Cerkez, care, prin lucrarea de la Curtea de Argeș, face operă de referință. Despre aceasta au grijă să scrie, într-un raport adresat Academiei, cei trei mari istorici: D. Onciul, N. Iorga și I. Bogdan, primii doi fiind, după cum se știe, pe rînd președinți ai Comisiei Monumentelor Istorice. Elogiind lucrarea lui Cerkez, ei îi dau atributul de „model” iar arhitectului îi subliniază meritele³⁸. Cel lăudat astfel avea el însuși păreri foarte clare despre ceea ce făcea și iată cum judeca: „A conserva un monument însemnează a-l menține în starea sa actuală, adică a-l face să treacă la posteritate în starea în care se află mărginindu-ne la simple consolidări. A restaura un monument însemnează cu totul altceva: însemnează a-i reda starea sa primitivă, programul atunci se lărgește, și trebuie să înțelegem că arhitectul, cînd se află lipsit de documente sigure, se inspiră, mai întîi, din ceea ce are sub ochi și din ceea ce poate găsi în monumente similare. El trebuie să se pătrundă de ideea artistului creator al operei și să strîngă împrejurul său toate informațiile care justifică inovările sale [...] A reproduce un monument, începînd prin a da la pă-

³⁷ Ibidem, p. 4; 3.

³⁸ Pe larg în D. Onciul, *Opere complete, Originile Principatelor Române*, Raport înaintat Academiei Române, la 9.X.1915, t.I, p. 348—349.

Biserica din Rozavlea. Fototeca Muzeului de artă al R.S.R. (Fond C.M.I.)

mînt tot ce găsești, pentru a clădi o construcție după modelul celei vechi, îmbunătățind totul: material, decorații, zugrăveli, mobilier etc.; acest mod de a pricepe restaurarea poate să dea rezultate foarte bune și frumoase, dar clădirea devine un facsimil, nu mai este a întemeietorului, ci devine opera restauratorului. Așa, spre pildă, biserica-catedrală a lui Neagoe Vodă din Curtea de Argeș nu mai este biserica Meșterului Neagoe ci a devenit opera meșterului Lecomte”. De aceea arhitectul și-a propus în acest caz „Să conserv clădirea așa cum am găsit-o, consolidînd-o, și să o restaurez aducînd-o pe cît se poate în forma pe care o avusese la întemeiere, înlăturînd toate părțile adăose fără pricepere”³⁹.

Oprindu-se din nou la acest monument, adevărată piatră de încercare și punct de referință în opera de conservare, N. Iorga generalizează cazul și formulează astfel: „Pentru a refăce o biserică de la care vremurile grele au răpit mult în desfășurarea lor, trebuie legătură intimă de amintiri, ce merg pînă în fundul copilăriei, cu sufletul care locuiește în aceste clădiri de smerenie și de închinare [...] se cere iarăși ca arhitectul învățat și meșter care îndrăznește să invie din rămășiți și potriviri o frumuseță vestejită să fie unul din copiii cei mai plini de iubire fiască ai pămîntului pe care se va ridica a doua oară minunea”⁴⁰. Puțin mai tîrziu, elogiîndu-l pe Gr. Cerkez, savantul ținea să sublinieze și o altă latură, un principiu de fapt pe care arhitectul numit l-a urmat: Datoria noastră este numai de a conserva consolidînd”⁴¹.

Atingem acum, prin punerea în evidență a conservării ca element primordial, unul din principiile urmate cu consecvență în opera de conservare din țara noastră. Cel puțin teoretic, așa cum reiese și din Raportul-Program al Comisiunii Monumentelor Istorice din primul număr al „Buletinului Comisiunii, în 1908, cînd se afirmă: „Și, cîntărind trebuințele cu relativitatea mijloacelor, a văzut (Comisia Monumentelor Istorice) că principiul conducător adoptat în lucrările sale, de a recomanda, în locul lucrărilor mari și costisitoare de restaurare, lucrări mai mici și parțiale de conservare și întreținere, este cel mai acomodat împrejurărilor și nevoilor [...] Aceasta însă, dacă e un mijloc, nu e și un scop, care trebuie să rămînă: readucerea la deplină viață a vechilor noastre monumente, învingînd chiar piedicile ce astăzi stau în calea unor asemenea lucruri, lipsa nu numai a mijloacelor, ci și a oamenilor meșteri și bine pregătiți pentru a restaura și conserva”⁴².

Un alt cunoscător al problemelor, I. Rezori, scria în 1929: „Conservarea monumentelor istorice pune cunoștințele și simțul artistului însărcinat cu acest serviciu înaintea problemei celei mai grele, de a se debarasa de personalitatea și originalitatea proprie, reclamînd o subordonare subtil concepțiunea unui creator de mult dispărut, fără a imita sau a amplifica originalitatea acestuia”⁴³. Desprindem, pe lîngă tratarea aspectelor unei stricte deontologii profesionale, cum reiese din paragraful de mai sus, și alte noi soluții. Astfel, în cazul ruinelor, trebuie „să îngrijim ca golurile care se deschid să fie iarăși închise, să protejăm zidăria în desfacere prin ancorare sau alte mijloace spre a împiedica astfel o desfacere mai mare și să apărăm prin contraforturi zidurile de prăbușire”⁴⁴.

Lucrările de restaurare trebuie să aibă „timbrul timpului nostru”; în nici un caz ele „n’au voie să ne facă a crede că ființează din timpul ridicării monumentului”. Discută I. Rezori și soluțiile de la acoperișuri, unde „se schimbă foarte lesne caracterul unui monument”, apoi și felul cum trebuie să fie vegetația din jurul monumentului⁴⁵. Lansîndu-se pe urmele tezelor restaurării istorice, autorul subliniază esențialul: „A păstra ce este vechiu și a crea ce este de adăugat”, în care sens excludea de la restaurare folosirea tablei de fier sau a celei galvanizate, a ardezicii și a pietrei artificiale, a betonului vizibil, insistînd pe „întrebuințarea de materiale naturale și, după

³⁹ Gr. Cerkez, *Restaurarea bisericii domnești*, în BCMI, 1917—1923, p. 80—82.

⁴⁰ N. Iorga, *Drumuri și orașe din România*, ediția a II-a, 1921, p. 52.

⁴¹ N. Iorga, *Necrolog Gr. Cerkez*, în „BCMI”, 1929, p. 42.

⁴² Raport semnat de I. Kalinderu, Gr. Tocilescu, Gr. Cerkez, N. Gabrielescu și Alexandru Lapedatu, în „BCMI”, 1, 1908, p. 46.

⁴³ I. Rezori, *Conservarea monumentelor istorice*, în „BCMI”, 1929, p. 117.

⁴⁴ Ibidem, p. 117.

⁴⁵ Ibidem, p. 117.

posibilitate, de materiale cari au fost utilizate pe timpul ridicării monumentului⁴⁶. Ochiul arhitectului restaurator nu admite, iar în vorbe o spune altfel: „sub nici o condițiune însă nu sîntem îndreptățiți a încerca să scoatem din praful vremurilor formele inițiale ale monumentului, dacă ele nu mai ființază”⁴⁷. Preocupările sînt deseori lărgite pe împrejurimile unui monument: așa judecă de pildă Al. Tzigara Samurcaș, cu acute note critice, situația Stavropoleosului: „Să ni se arate, în orice țară civilizată, cazul unui monument care, în loc de a fi despresurat, ar fi înăbușit ca Stavropoleosul”⁴⁸. Tot așa, la amintita lucrare a lui Rezori: „Anexele noi ridicate să aibă caracterul unei construcțiuni noi [...] De datorită arhitectului este de a îngloba construcțiunea nouă în monumentul existent în așa fel ca să se cunoască imediat că este construcție ulterioară, fără însă a se impune, fără a produce disarmonii sau chiar a predomina”⁴⁹.

Ultimul autor citat este la curent și cu larga cazuistică a conservării patrimoniului mobil, pe care o consideră o „știință aparte”, la care „întîia și suprema dogmă este de a conserva obiectul în starea în care se găsește, de a nu-i adăuga nimic și de a nu suprima nimic dintr’însul”⁵⁰. Și, pentru prima oară la noi — și cît de util! — sublinierea pericolului de pulverizare a obiectelor organice la deschiderea mormintelor și absoluta prezență aici a istoricului, arheologului, criticului de artă, anatomistului, expertului pentru textile, fotografului, care printr-o cooperare interdisciplinară „fără ezitare și pierdere de timp” să salveze obiectele⁵¹.

Revenind la ideea anturajului monumentului, luîndu-se în dezbatere cazul concret al Bisericii Sf. Dumitru din Suceava, Secția pentru Bucovina a Comisiunii Monumentelor Istorice pune în discuție, comparativ, soluțiile și concepțiile conservatorilor școlii austriece și a celei românești: „Principiul cardinal este următorul: de a conserva tot ce există, și anume în

starea preluată de noi. Dacă din motive de utilitate sînt necesare lărgiri, sau clădiri accesorii la monumente, ele sînt executate în forme care corespund concepției de astăzi. Supt nici o condiție însă un asemenea corp străin nu poate fi construit în așa mod ca executarea lui să producă impresia înșelătoare a unei existențe mai vechi decît cea faptică; supt nici o condiție nu poate fi urmărit scopul de a se da noii părți o astfel de formă încît s-ar presupune că ea există de la începutul monumentului însuși căci aceasta ar însemna o ascundere a realității [...]”⁵². Încă în 1935 Comisiunea cerea la Iași „Izolarea completă a celor patru laturi a fostei mănăstiri Golia, creîndu-se o stradă de 6 m”, ca în 1937 să revină, prin semnătura lui N. Iorga, ce se adresa Primăriei orașului, cerînd pentru monumente „să le dăm spațiu și atmosferă necesară traiului lor, ca să respire aerul curat cu care s-au înviorat strămoșii și cîtorii cînd le-au clădit și să soarbă credința și graiul românesc, care va răspunde cu toată puritatea lui ecoului ce răsună din zidurile lor”⁵³.

Știința conservării, în epoca imediat următoare primului război mondial, acredita deci ideea ca lucrările de conservare „să fie limitate numai la astfel de lucrări care nu produc nici o schimbare, în caracterul clădirii”⁵⁴. De aceea, în cazul mănăstirilor de celebritate mondială din Bucovina se cerea să se refacă acoperișurile din șindrilă, declarîndu-se net împotriva „eternității” ce nu reușea, ca și tabla, să asigure patina caracteristică⁵⁵. Atari judecăți întîlnim, vehement exprimate, la N. Iorga și privesc un monument transilvănean, unde arhitectul stricase zidirea monumentului, înlocuind streșinile lungi de șindrilă înegrită cu un acoperiș de eternit banal, retezat, astfel că apele de ploaie se infiltrau în nisipul pus de restauratori la temelie⁵⁶. Altă voce puternică, a lui V. Drăghiceanu, judeca aspru tendința de a „înoi cu totul originalele monumente pe care chiar le avem în toată vechea lor splendoare.

⁴⁶ Ibidem, p. 118.

⁴⁷ Ibidem, p. 118.

⁴⁸ Al. Tz. Samurcaș, *Stavropoleos — muzeu național*, în „Epoca”, 26 februarie 1904, în vol. *Muzeografia românească*, București, 1938, p. 167.

⁴⁹ I. Rezori, *op. cit.*, p. 119.

⁵⁰ Ibidem, p. 117.

⁵¹ Ibidem, p. 120.

⁵² P. I. Luția, *Raportul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Bucovina, 1921—1925*, în „BCMI”, 1926, p. 136.

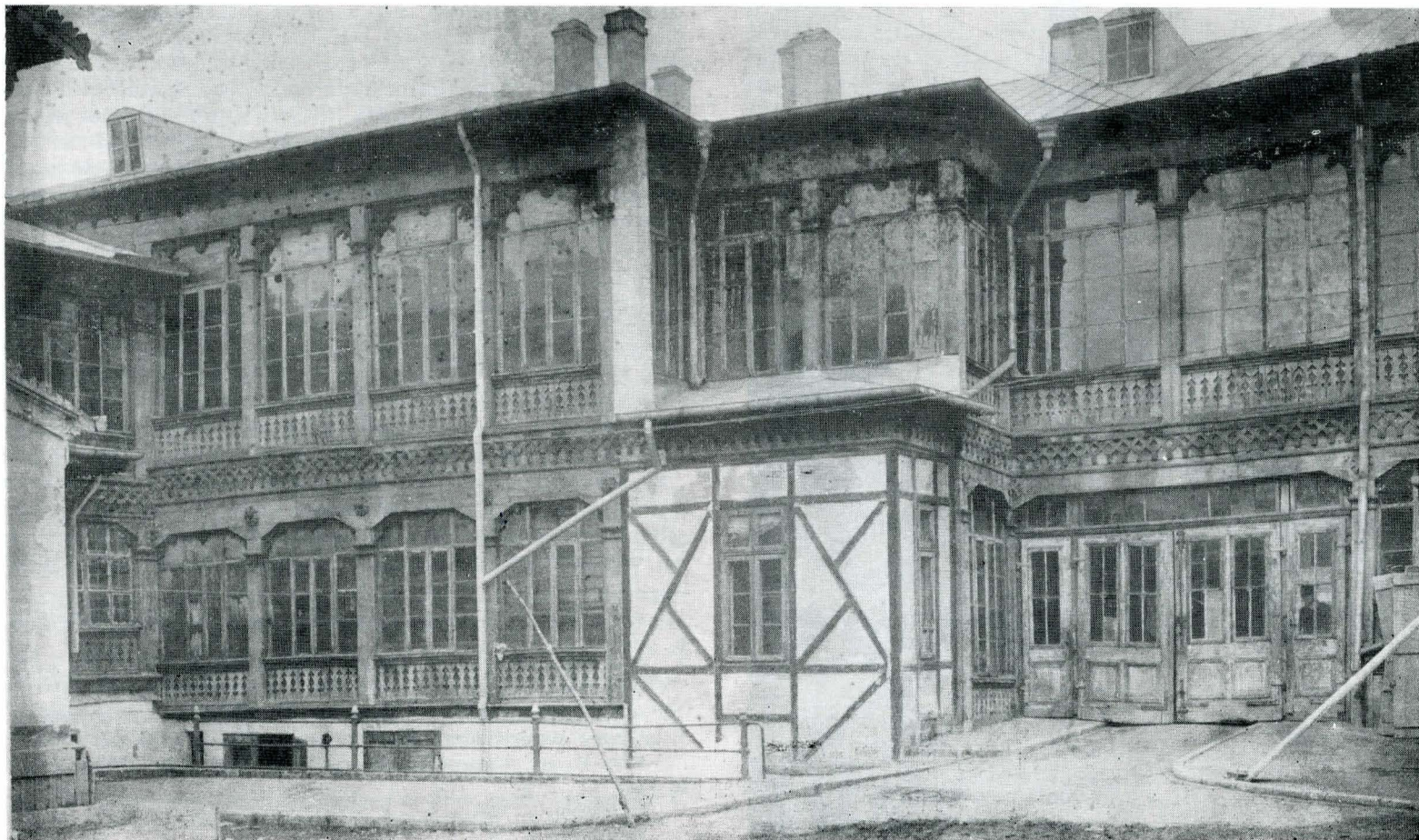
⁵³ Cf. *Almanah Convorbiri literare*, 1981 p. 27, adresa Comisiunii Monumentelor Istorice din 29 mai 1935; scrisoare, 30 iulie 1937.

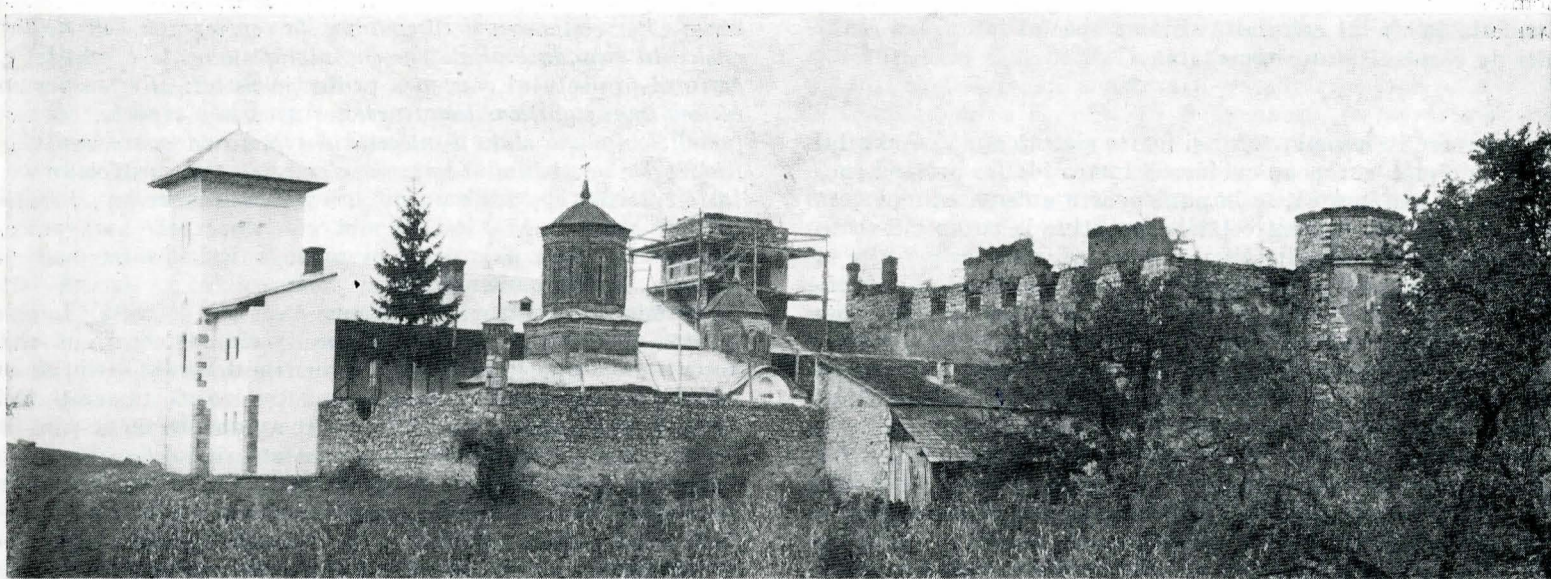
⁵⁴ P. I. Luția, *op. cit.*, p. 138.

⁵⁵ Ibidem, p. 139—140.

⁵⁶ N. Iorga, *Două biserici ardeleni*, în „BCMI”, 1933, p. 96.

Hanul lui Manuc. Fototeca Muzeului de artă al R.S.R. (Fond C.M.I.)

Mănăstirea Arnăuți în timpul restaurării, 1936. Fototeca Muzeului de artă al R.S.R. (Fond C.M.I.)

*Îmi pare o pervertire a simțului adevărat acest cult ce-l închinăm copiilor, pe cînd disprețuim originalele, închinându-le cu totul*⁵⁷

Discutînd și despre frescă, să precizăm cîteva idei pe care Comisiunea Monumentelor Istorice le-a urmărit constant, cunoscînd interesul ei de a crea o școală de restaurare a frescei, în care sens și trimite cursanții la Roma și Atena, pentru a se familiariza cu caracteristicile stilului bizantin. Dealtfel seria de artiști ce au fost și restauratori la Comisiunea Monumentelor Istorice, printre care I. Mihail, A. Verona, I. Damian, Costin Petrescu, A. Ciupe, este concludentă. Cît privește teoria, iată ce scria V. Drăghiceanu referitor la restaurarea frescei de la Cornetu: „Să se încerce o lucrare care să respecte toate tonurile de culori, așa de pitorești cu care veacurile au știut să o îmbrace”⁵⁸. La frescă „principiul este acela de a le curăța numai și a le păstra iar acolo unde lipsesc părți din zidărie și unde trebuie întregită tencuiala, se vor face rebusări [...] (care) se vor mărgini numai la acoperirea petelor produse de tencuială cu o tonalitate neutră, potrivit culorii dimprejur. În nici un caz nu e permisă încercarea de a întregi pictura, căci aceasta ar însemna o falsificare”⁵⁹.

Pe aceeași linie, a restaurării științifice, prof. I. D. Ștefănescu ne spune că se urmărește „să pună în lumină veșmîntul original de pictură al monumentului, fiindcă acesta și prezintă însușirile artistice cele mai de seamă. Se înlătură astfel cu un mijloc ori altul [...] repictările ulterioare și se dau deoparte tencuielile suprapuse [...]”⁶⁰. Vorbind despre curățirea și restaurarea frescei, I. D. Ștefănescu relevă calitățile obligatorii ale restauratorului: tact artistic, răbdare, cunoștințe profesionale largi, experiență și dragoste.

O serie de instrumente de lucru au fost date restauratorilor: pictorii au primit încă în deceniul al IV-lea „caiete de sarcini”, în care se înregistrau elementele tehnice, substanțele și metodele folosite; arhitecții aveau diverse norme — să nu le uităm pe cele pentru întocmirea proiectelor definitive în vederea construcției din cărămidă și cadre de beton armat⁶¹.

Întreaga operă de conservare-restaurare a Comisiunii Monumentelor Istorice, cuprinzînd numeroase obiective, la care s-au evidențiat arhitecți, ingineri, arheologi și istorici de primă talie științifică, confirmă cunoașterea și aplicarea metodelor școlii istorice, crescută, cum zice Gh. Brătianu, în disciplina criticii minuțioasă a izvoarelor⁶². Sub acest aspect,

și noi înregistrăm evoluția concepției abordate în adevărate epoci: una Kalinderu, apoi o alta a lui D. Onciul, ce face trecerea spre cea a lui N. Iorga și se încheie cu a lui Al. Lapadatu. Dezvoltînd critic teoria restaurării istorice, adăvînd-o realității românești, promotorii științei și practicii din domeniul conservării și restaurării patrimoniului cultural național au pregăt看 și pus bazele unei școli românești de restaurare, cu rezultate de excepție, la care se face și azi referință.

De la aceasta, după anul 1948, cînd Comisiunea Monumentelor Istorice își încetează activitatea sub un ultim președinte, în persoana lui C. Daicoviciu, își fundamentează apoi activitatea organisme ce îi iau locul, ducîndu-i mai departe experiența și prestigiul. Că este o linie ascendentă, cu care trebuie să ne mîndrim, o dovedește cu prisosință declarația-program a lui Petre Constantinescu-Iași în cunoscutul articol *Respect față de monumentele istorice*, din care cităm: „Păstrarea și repararea monumentelor istorice și de artă — mărturii vorbitoare despre tezaurul cultural al oricărui popor — este o lege obligatorie pentru orice regim legal de popor. Monumentele culturii, cum li se mai spune documentelor materiale păstrate prin vitregia vremurilor pînă azi — fac parte din patrimoniul național și neglijarea lor aduce un prejudiciu oricărei națiuni [...]; toate aceste comori aparțin poporului, care este educat să le protejeze el însuși; pentru cultivarea sa se organizează păstrarea și prezentarea monumentelor istorice și de artă”⁶³.

Pe această linie, după 1950, se va prelua întreaga zestre experimentală și de concepție⁶⁴, rezultînd o practică pe cît de bogată în cazuri, pe atît de valoroasă. Teoria și practica existente, atunci cînd țara noastră va adera la Carta de la Veneția, ce precizează strict limitele și conținutul conceptelor ce-au făcut și subiectul prezentului studiu⁶⁵, vor impune

⁵⁷ Petre Constantinescu-Iași, *Respect față de monumentele istorice*, în „Monumente și muzee”, Buletinul comisiei științifice a muzeelor și monumentelor istorice și de artă, Editura Academiei R.P.R., I, 1958, p. 13.

⁶⁴ Vezi lucrările sesiunii științifice a Direcției monumentelor istorice ianuarie, 1963. *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, București, 1963, care prin *Cuvînt înainte* (V. Bilciurescu) și *Principii de selecționare și diferențiere a etapelor de construcție în restaurare*. Aplicarea acestor principii în restaurarea Halei Vechi din Brașov (Eugenia Greceanu), expun noua concepție. Recent, la Eugenia Greceanu, studiile despre Pitești (1980) și Botoșani (1981).

⁶⁵ La art. 9 al Cartei se scrie: „Restaurarea este o operație ce trebuie să aibă îndeobște un caracter excepțional. Ea are ca scop conservarea și punerea în evidență a valorii estetice și istorice a monumentului și se bazează pe respectul rămășițelor trecutului și pe documentele autentice. Ea se oprește acolo unde începe ipoteza; dincolo de aceasta, orice lucrare de completare considerată indispensabilă va fi înțeleasă ca o compoziție arhitecturală și va trebui să poarte pecetea epocii noastre”. Foarte importante sînt și prevederile art. 10 și 11, care, însoțite de toate celelalte, pledează și justifică o instituție centrală conducătoare și coordonatoare — organizatoric și metodologic — în politica de ocrotire a patrimoniului cultural național. Toate, cu comentarii, la Grigore Ionescu, *O nouă carte de restaurare*, în „Studii și lucrări de restaurare”, vol. I, București, 1964.

⁵⁷ V. Drăghiceanu, *Monumentele Olteniei*, II, în „BCMI”, 1933, p. 70.

⁵⁸ Ibidem, p. 70.

⁵⁹ P. I. Luția, *op. cit.*, p. 140.

⁶⁰ I. D. Ștefănescu, *Restaurarea monumentelor istorice*, în „Revista Istorică Română”, vol. XIV, fasc. IV, București, 1945, p. 445.

⁶¹ Vezi Anuarul „BCMI”, 1942, Proces-verbal nr. 7, 4 iunie 1942, p. 40.

⁶² Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, Editura Eminescu, 1980, p. 96.

România în rîndul celorlalte sisteme specializate, prin realizări de cea mai mare importanță.

* * *

O trecere în revistă, chiar și foarte sintetică, a contextului în care pe plan european evoluează lumea ideilor privind conservarea și restaurarea, se impune pentru a demonstra că țara noastră se situează printre țările receptive la curentele novatoare. Ca atare, o bogată literatură de referință ne permite să intuim o corespondență a ideilor. Astfel în etapa cînd controversele legate de lucrările de la Curtea de Argeș se impuneau opiniei publice românești⁶⁶, Comisia Monumentelor Istorice din Franța (CMH) nota că „*l'architecte doit respecter toutes les parties anciennes d'un monument et n'introduire aucune disposition nouvelle*”⁶⁷. Se pare că era nevoie, din moment ce într-un raport asupra conservării catedralei din Reims citim: „*Les constructeurs, sans respect pour ce qui existait, restauraient selon la mode de leur temps. Ils n'hésitaient pas à remplacer des gorgonilles par des corbeaux et à monter des pinacles triangulaires sur les pases quadrangulaires du XIII-e siècle. Dans ces conditions, l'art gothique n'était plus qu'un art de décadence*”⁶⁸. În

nota: „*Per restauro noi intendiamo la conservazione di ciò che esiste, la riproduzione di ciò che manifestamente è esistito*”⁷⁰. Autorul proiectului concepea protecția astfel: „*Restaurare un edificio non significa mantenerlo, ripararlo o ripararlo, ma restabilirlo in uno stato d'integrità che può non essere mai esistito*”⁷¹. Pe acest fundal în care se combat idei postromantice, între care teoria „ruinismului” a lui Ruskin și cea a „unității de stil” a lui E. V. — le-Duc sînt cele două teze antagonice, teoria și practica îi împarte pe protagoniști în moderniști și paseiști, în care ultimii, prin viziunea lor pesimistă față de decăderea civilizației europene, vor fi înfrinți. Lucrul în sine și evoluția teoriei în sensul celor de mai sus sînt normale, dacă le raportăm la cuceririle de ordin științific și tehnic, căci opera de protecție nu este străină de aceste idei ce au o gravă rezonanță. Nu e decît un pas de făcut pînă la conștiința profesionalizată, de la constatările lui Goethe care-n *Voyage d'Italie* (p. 173) atrage atenția asupra pericolului de distrugere a frescei datorat fumului lumînărilor în cazul Capelei Sixtine — deci o primă luare de poziție față de relația mediu ambiant-operă —, pînă la cele ce privesc prejudiciile aduse operei de artă, de exemplu, de cei dintîi fotografi sau de cei

Biserica Maica Precista din Bacău. Fototeca Muzeului de artă al R.S.R. (Fond C.M.I.)

anul 1845 Didrou, în miezul polemicii referitoare la restaurarea acestui important monument, ținea să afirme că: „*In fatto di monumenti, è meglio conservare che riparare, riparare che restaurare, restaurare che abbellire — in nessun caso si dove aggiungere o togliere*”⁶⁹. Pe aceeași linie, Prosper Mérimée, aflat în fruntea CMH, comentînd proiectul de restaurare de la Notre-Dame din Paris (1844), propus de E. Viollet-le-Duc,

⁶⁶ Cea mai bună analiză a acestora, care restabilește adevărul, cu concluzii corecte asupra situației, deloc simple — să nu uităm virulența cu care atacă de pildă Nicolae Iorga — o face Gr. Ionescu, în *Începuturile lucrărilor de restaurare a monumentelor istorice în România și activitatea în acest domeniu a arhitectului francez A. L. du Noüy* în „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă”, 1, 1978, p. 1—31.

⁶⁷ Paul Leon, *Les monuments historiques, Conservation-Restoration*, 1917, p. 343, Dispoziție din 17 decembrie 1880.

⁶⁸ Ibidem, p. 305.

⁶⁹ A. Barbbaci, *Il restauro*, 1957, p. 52.

ce le asigură transportul⁷². Căci bine remarcă acum — și aceasta este explicația — Paul Leon, că monumentele încep să devină „istorice”, să-și lege soarta de istorie⁷³, conservarea și restaurarea parcurgînd etape, cel puțin trei, care conduc la sistematizări, definiții și stabilizarea unei practici⁷⁴. Frontul teoreticienilor se lărgeste cu apariția, în contextul dat, a ope-

⁷⁰ Ibidem, p. 48.

⁷¹ Ibidem, p. 48. Autorul citează după E. V. Le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française* (Libraires-imprimeries réunies Paris 1869). Tom VIII, p. 14.

⁷² Vezi J. Guillerme, *L'atelier du Temps*, 1967, în special p. 90—91; 99.

⁷³ Paul Leon spune: „*La restauration monumentale est liée à la naissance de l'histoire. Le monument devient historique: il constitue un témoignage des mœurs, des idées, de la vie même du passé. C'est un document au même titre qu'une charte ou qu'un traité*”. (cf. Paul Leon, *La restauration des monuments en France*, în „La conservation des monuments historiques et d'histoire”, Office International des musées, f.d.p. 51, în continuare citată „La Conservation ...”.

⁷⁴ Ibidem, p. 52—54.

rei teoretice și practice a lui G. Giovannoni (mai ales „*Questioni di architettura*“, publicată în „*J'avvenire dei monumenti in Venezia*“, 1885, n.n.), care în contemporaneitatea lui Luca Beltrami și Camillo Boito, alte două nume de referință, enunță și perfecționează teoria și practica conservării, apogeul fiind însușirea ideilor respective la Congresul de la Roma din 1883.

Tot de la Giovannoni putem reține următoarele contribuții: „*L'art et la science des restaurations devient admettre sans exclusive tous les moyens constructifs, tout la technique moderne dispose, et les employer également à des fins de consolidation comme à des buts de réintégration*“⁷⁵. Tot el, afirmând că: „*Si l'on admet la possibilité de faire revivre un monument écroulé, et le désir de tout un peuple de l'avoir à nouveau tel qu'il était auparavant, il faut admettre aussi le principe qui conçoit la nouvelle technique comme un moyen de soutien destiné à assurer la stabilité des éléments architectoniques*“⁷⁶. Astfel apar acum cele mai de seamă teze privind conservarea și restaurarea, mai ales a monumentelor istorice, care își extind prevederile asupra unor domenii ca mediul înconjurător obiectivului, iluminarea și aerisirea acestuia, părerile fiind susținute pe o linie acut științifică. Iată în acest sens punctul de vedere al lui H. Revôil, cel ce fusese consultat în privința conservării și restaurării monumentelor românești. El ține să scrie la 23 ianuarie 1890: „*Respectul trecutului și al amintirilor istoriei artei, trebuie să fie nota dominantă a lucrărilor de astăzi natură. A nu modifica nimic, a nu îndrepta nimic, a consolida înainte de toate a refăce pe cât mai puțin posibil, și dacă e necesar a susține părți vechi prin noi, să se urmărească cu multă scrupulozitate nu numai rosturile, ciubucele, dar chiar felul de cioplitură să fie conforme cu cea veche: într-un cuvânt, a copia tot în mod servil. (s. a.) Să se întrebuințeze aceleași materiale, dacă se poate, din aceleași cariere, a se feri cât mai mult de a se atinge de sculpturi, de a se denatura caracterul, fie chiar barbar, prin îndreptări cari le-ar ridica valoarea istorică și ar distruge armonia existând întru această decorațiune și construcție, al cărei aspect îl îmbogățește. A nu se spoi niciodată! Și nici a se răzui vreodată zidurile. Cel mult a le peria cu o perie vegetală, și nici o dată metalică. A respecta urmele picturilor, și dacă ele acoperă părți în ruină, să se facă releveul cu mare grijă. Dacă reedificarea unei părți a unui monument se impune, trebuie cu orice preț să ne confruntăm cu natura materialelor și felul de execuție a construcției primitive. Nu mai puțin rău ar fi, când un edificiu se compune din părți de diverse epoci, să ne apucăm să distrugem cutare porțiune pentru a restabili stilul primitiv*“. Iată deci păreri care sînt profund actuale, ba chiar, cum prezentăm mai jos, ele au un caracter de generalitate: „*Fiecare epocă (mă opresc la 1800) își are noima sa; este o pagină de istorie locală scrisă cu pietre! Cu ce drept a o distruge?*“⁷⁷

Treptat — este adevărat că numai în urma unor foarte vii controverse, cu ascuțituri și dispute uneori de o mare violență — se finalizează, prin anii 1910–1915, o mai clară imagine. La aceasta, o contribuție importantă aduce G. Giovannoni, căruia am putea să-i selectăm cele spuse în studiul publicat sub egida Oficiului Internațional al Muzeelor, în cadrul căruia, savantul formula ca scop al operei de restaurare: „*les travaux de consolidation et l'entretien régulier sont donc les points saillants du programme, les plus immédiatement utiles aussi, même si l'effet n'en est pas buillant. On ne saurait, pour autant, exclure les travaux de reconstitution, de réintégration, de dégagement; ils sont parfois opportuns et d'un heureux effet*...“⁷⁸.

Că idei de genul celor exprimate deja sînt tipice, și aproape unanim acceptate în faza pregătirii Cartei de la Atena, ne-o dovedește și L. T. Balbas, când afirmă referitor la principiile directoare în restaurare: „*respecter de la manière la plus absolue l'oeuvre ancienne, et évitant le plus possible les adjonctions; lorsque celles-ci sont jugées indispensables, ou les exécutera de manière à ce qu'on les distingue toujours des parties anciennes, et à ce qu'elles ne misent pas à l'effet artistique*“⁷⁹.

⁷⁵ G. Giovannoni, *Les moyens modernes de construction appliqués à la restauration des monuments*, în „*La Conservation*“, p. 181.

⁷⁶ Ibidem, p. 183.

⁷⁷ Scrisoare din Nîmes, 23 ianuarie 1890 în „*Restaurarea monumentelor istorice, 1865–1890*“, p. 14.

⁷⁸ G. Giovannoni, *La restauration des monuments en Italie*, în: „*La conservation*“, p. 63.

În acest context își fac loc în vocabular, ca și în lucrările scrise, noi noțiuni, ce vin să contracareze, să înlăture uneori, să completeze și să perfecționeze formele de exprimare a practicii și metodologiei conservării-restaurării. Între expresiile și termenii ce se acreditează acum apar: „restaurarea de recompunere“; de „eliberare“ sau „completare“⁸⁰; formele de reintegrare;⁸¹ apoi în funcție de epoca de edificare a unui monument; restaurare arheologică, „pittorico“ sau „architettonico“⁸², ca și „zonă monumentală“ și „restituire“⁸³.

Parcurend deci etape sau perioade numite: *empirică, doctrinală și experimentală* (după Paul Leon) pînă-n pragul deceniului al patrulea al veacului actual, deja știința conservării și restaurării se înserează într-o poziție bine conturată. Cel care o va stabili și mai mult, G. Giovannoni, cu accentul său pe departajare a monumentelor în „vii“ și „moarte“⁸⁴, este și stegarul ei teoretic. El afirmă asupra diverselor genuri de lucrări: „*dans les travaux de consolidation, dans la reconstitution d'éléments de pierre encore existants et dans les adjonctions inévitables d'éléments neutres de liaison, permettant de reconstituer l'ensemble sans fausser ce qu'il comporte d'authentique; dans les travaux de dégagement, ou il est indispensable de décider ce qui peut être sacrifié et ce qui doit subsister, et où le sentiment de l'ambiance doit s'associer à ce qu'on peut appeler l'esprit du monument; dans les travaux de reconstitution, de complément, d'adaptation comportant emploi d'éléments qui, bien que nouveaux, doivent être maintenus dans les limites rigoureuses, et déterminés par une documentation précise*“⁸⁵. Tezele lui Giovannoni sînt apoi în mod vizibil completate de mulți alții, printre care, în aceeași epocă, A. Lauterbach⁸⁶, în fond toate documentînd lupta dusă între tezele restaurării „științifice“ și ale celei „artistice“. Asupra lor și în România se pot urmări consecințele, în epoca interbelică savanți ca N. Iorga, apoi G. Balș, Gr. Cerkez, V. Brătulescu, H. Teodoru, G. M. Cantacuzino ș.a. luînd atitudine pe plan teoretic și procedînd practic la restaurări în consecință.

* * *

Cel de-al doilea război mondial a adus cu sine grave prejudicii materiale patrimoniului cultural, atît mobil cît și imobil, un mare număr de monumente istorice necesitînd, datorită distrugerilor, lucrări de restaurare costisitoare și de lungă durată. O întreagă literatură de specialitate tratează dealtfel aceste nefaste implicații; după război a apărut deci, cu acuitate, necesitatea unor lucrări cu caracter de urgență, altele de reconstituire, atunci cînd sînt simboluri naționale ca în cazul Poloniei⁸⁷.

Printre exegeții teoreticieni și practicieni de primă linie, se înscriu acum numele lui D'Angelis d'Ossat, A. Barbacci, P. Pallotino, R. Pane, P. Gazzola, Fr. Sorlin, R. Lemaire, J. Plenderleith ș.a. În această epocă deci se exprimă ideea „*necesității permanente*“ de restaurare a monumentelor, întrucît acestea sînt nu numai naționale, dar și „*monumente colective*“, ce aparțin întregii umanități, care are ca atare și obligația morală de a le păstra⁸⁸.

De aceea, de pildă Barbacci afirma că: „*Un restauro così condotto è, a nostra parere, quanto di meglio si possa fare per un monumento; ossia per conservare l'interesse storico e ripristinarne, nel maggior misura possibile, quello artistico*“⁸⁹.

⁷⁹ L. Torres Balbas, *La Restauration des monuments en Espagne*, în „*La Conservation*“, p. 69.

⁸⁰ Vezi la Carlo Anti, *La restauration architectoniques de Cyrène*, *idem*, în special p. 301–306.

⁸¹ Promovate de Alfonso Rubbiani la Bologna, cf. Barbacci, *op. cit.*, p. 60–61.

⁸² Promotorul lor este C. Boitto, care enunță ideea de a privi restaurarea în contextul ambianței cultural-artistice, cf. A. Barbacci, *op. cit.*, p. 59. 66.

⁸³ D. Iacobi, *L'affectation pratiques des monuments et leur conservation*, în „*La conservation*“ p. 380–382.

⁸⁴ Teoria sa, la Barbacci, *op. cit.*, p. 63–64.

⁸⁵ G. Giovannoni, *La restauration des monuments en Italie*, în „*La Conservation*“, p. 65–66.

⁸⁶ Vezi L. Lauterbach, *La restauration historique et rationnelle des monuments d'architecture*, în „*La conservation*“, p. 75–77.

⁸⁷ Vezi Marino Lazzari, *La protezione della opere d'arte durante la guerra, 1942*, în „*Architettura e restauro*“, Renato Bonelli, *Danni di guerra, ricostruzione dei monumenti e revisione della restauro architettonico*, f.d.

⁸⁸ Vezi pe larg la Barbacci, *op. cit.*, p. 10–14.

⁸⁹ Ibidem, p. 65.

Tot mai mult, acum, orientarea modernă conjugă cele două elemente — esteticul și istoricul⁹⁰, sau face să cadă accentul asupra „conservării creatoare”, în care sens se cere respectarea relațiilor nou-vechi; culoare-materiale; gabarit-volum; aspect general; mai ales că, din ce în ce mai mult, se impune sau se caută obiectivelor o funcțiune și o utilizare corespunzătoare⁹¹.

Crescând și intensificându-se aportul științelor exacte în domeniul restaurării, ca de pildă a aerofotogrametriei, topografiei, a chimiei și fizicii, se resimte pozitiv o constantă dezvoltare a posibilităților de analiză și interpretare a datelor arheologice, istorice, estetice, arhitecturale, fizico-chimice, a unui anume obiectiv sau obiect cultural. A crescut totodată importanța, fundamentată științific, a conservării, prin care se înțelege „o serie de măsuri cu minimum de mijloace materiale utilizate în vederea conservării monumentului așa cum se prezintă în zilele noastre”; iar între principii, alături de unele clasice, și: studierea cauzelor care au provocat distrugerea; nealterarea aspectului; realizarea de completări distincte față de original; asigurarea reversibilității materialelor și intervenției⁹².

Problemele cele mai actuale, cu un mare grad de interes, viu disputate și greu de rezolvat, sînt cele ce derivă din necesitatea inexorabilă a protejării și, implicit, a conservării-restaurării centrelor istorice. Teoreticieni de diverse formații, restauratori cu practică și istorici introduc astfel între elementele esențiale ale conservării: păstrarea părților bune și înlăturarea celor proaste (dar cum se definesc acestea? cum se stabilește ce e „bun” și „rău”?)⁹³; planificarea urbană și sistematizarea o acordă dialectic, distinct, ca dezvoltare, dar în relație cu opera de restaurare⁹⁴. Mai mult chiar, în rîndul teoriilor și-a făcut recent loc, și se pare că argumentele sînt de luat în

seamă, necesitatea, mai mult prioritatea restaurării fondului istoric (construit), întrucît acesta, printre multe alte avantaje, dă o emblematică, o personalitate distinctă, originalitate, susține teze istorice individualizatoare, are mari valențe estetice etc. și este și mai avantajos sub raport economic într-o epocă de criză energetică⁹⁵.

*
*
*

Fără să avem pretentia de a fi dat o imagine completă, ci doar o schiță, cu atît mai mult cu cît ne-am referit prin excelență la monumentele istorice, demersul nostru fiind deci de nivelul unei microsinteze, credem totuși că se pot surprinde etapele prin care au trecut teoria și practica conservării-restaurării în traiectul devenirii lor ca știință.

Ceea ce am dorit să fi putut demonstra este, pe de o parte, dificultatea cu care s-au formulat și stabilit concepte și deci o teorie, iar pe de altă, concursul pe care conservarea l-a primit în permanență, de la celelalte discipline ale științei. În același timp, am încercat să demonstrăm credința noastră că difuzarea ideilor avansate, însușirea lor, atunci cînd se subsumează progresului, sînt un proces dialectic pe care l-a cunoscut și pe care-l parcurge și societatea românească în domeniul tratat, concomitent cu remarcă că în România nu asistăm la fenomene de mimetism cultural în opera de conservare ci, în consens cu spiritul modern european, la implantarea de structuri — juridice și organizatorice — validate în timp.

Ca în trecut, și în zilele noastre rămîn valabile resorturile dialectice ce-au comandat realitățile de mai sus în planul de ocrotire a patrimoniului cultural național: opera de conservare — atribut fundamental al întregului program de ocrotire; sistematizarea organizatorică (proiecție — execuție — control) a organismelor cu atribuții pe acest plan; centralizarea metodică a întregii acțiuni de conservare; realizarea acestei opere în baza hotărîrilor unui organ colectiv de decizie (cu componente interdisciplinare și cu asigurări sub raport juridic), compus din specialiști și reprezentanți ai forurilor de decizie

⁹⁰ Discuția la Roberto Pane, în *Le monument pour l'homme*, Actes du II-e Congrès International de la Restauration, Venetia, 25—31 mai 1964, Marsilio Editori, 1971, p. 2—4.

⁹¹ Explicații largi în volumul Icomos, Leningrad, 1969, în articolul lui Ivan Zdravkovič, *Adaptation des monuments historiques à de nouvelles fonctions*, p. 91.

⁹² Explicat la Vladimir Feodorov, *Principes généraux de conservation en Union Soviétique, Méthodologie de l'étude*, în *Le monument pour l'homme*, p. 98—99.

⁹³ Vezi la Peter Shephard, *Conservation in action*, Civic Trust, 1972, cf. Sherban Cantacuzino, *Introducere la Architectural Conservation in Europe*, 1975, p. 3—4.

⁹⁴ In Roy Worskett, *Great Britain: Progress in conservation*, citim: „conservation policy becomes an integral part of planning policy”, cf. *Architectural Conservation in Europe*, p. 18.

⁹⁵ Utilizînd termenii „preservation”; „rehabilitation”; „new preservation”; „adaptation”; „renovation”; „restoration”; „recycling”, pe care-i asociază cu „embodied energy”, „demolition energy”, „operating energy”, *The Advisory Council on Historic Preservation*, organism american fondat în 1966, demonstrează în fața congresului american în 1979 (prin raportul *Preservation and Energy Conservation*) economicitatea restaurării față de cea a noilor construcții, în *Report to the President and the Congress of the USA*, 1979, p. 7.

SUMMARY

The article is a historical approach of the concepts of preservation and restoration, of the way they were formulated and developed by the specialized literature in Romania starting with mid-19th century. The author provides examples as to the way and sense in which concepts such as restoration, preservation, reconstruction, completion were employed by architects, historians and archaeologists.

The foundation of the science of monuments preservation, the illustration of its implementation in this country are dealt with in close connection with the laws in force, with a special emphasis on the direct relationship between their stipulations and the role of public opinion,

in defence of the cultural patrimony which increased by mid-19th century.

At the same time, the quality and up-to-dateness of the ideas circulated by Romanian scholars at that time, the specific way in which they contributed to the substantiation and systematization of a science so necessary to the promotion and assertion of national culture are seen against the background of European theory and practice in the field of preservation of historical monuments.

The study also reveals a number of aspects of the practice of preservation and restoration of historical monuments as a direct result of the conceptions and methodological approach specific to this field.